

خطاں وچ قید محبت ناول دا تنقیدی ویروا

A Critical Analysis of the Novel Khattan Wich Qaid Mahabbat

Dr. Saima Batool

Assistant Professor, Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore
mariamifah14@gmail.com

Dr. Maryam Sarfraz

Assistant Professor, Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore
maryamch93@gmail.com

Dr. Fayyaz Hussain

Assistant Professor, Department of Punjabi, Govt College University, Faisalabad
drfayyazhussain@gcuf.edu.pk

KEYWORDS

Love Imprisoned
 Emotional
 1947 Partition
 Migration
 Separation
 Spiritual
 Linguistic Heritage
 Social Evil
 Coexistence

DATES

Received 03-10-2025
Accepted 28-10-2025
Published 31-12-2025

QR CODE

ABSTRACT

This article presents a critical and emotional overview of the Punjabi novel Khattan Wich Qaid Mahabbat (Love Imprisoned in Letters) by Dr. Ghazanfar Hussain. Although the title suggests a romantic narrative, the novel is essentially a historical and tragic account rooted in the trauma of the 1947 Partition of Punjab. The story revolves around Ghulam Hussain and Sughra, two deeply connected souls whose love is shattered by forced migration, violence, and separation. Their relationship survives only through letters, which become a source of life, hope, and spiritual continuity for them. Through vivid language and the use of rare Punjabi words, idioms, and cultural references, the novelist preserves linguistic heritage and regional identity. Characters like Baba Khair Din symbolize social evil and hypocrisy, highlighting how love is often destroyed by societal forces. Beyond personal love, the novel addresses broader themes of peace, coexistence, education, book culture, and humanism. References to historical harmony between religions and the Kartarpur Corridor emphasize reconciliation and hope. Ultimately, Khattan wich Qaid Mahabbat stands as a collective story of countless Punjabis torn apart by Partition, affirming that true love, memory, and faith can transcend time, borders, and political divisions.

<https://journals.mehkaa.com/index.php/negotiations/article/view/168>

تلخیص:

یہ مضمون ڈاکٹر غضنفر حسین کے پنجابی ناول ”خطاں وچ قید محبت“ کا تنقیدی اور جذباتی جائزہ پیش کرتا ہے۔ اگرچہ عنوان سے یہ ناول ایک رومانوی داستان معلوم ہوتا ہے لیکن درحقیقت یہ 1947ء کی تقسیم پنجاب کے ایسے سے جڑی ایک تاریخی اور الم ناک کہانی ہے۔ ناول کے مرکزی کردار غلام حسین اور صغرا ہیں، جو دو سچے دل اور روحیں ہیں، مگر ہجرت، تشدد اور حالات کی ستم ظریفی کے باعث ایک دوسرے سے جدا ہو جاتے ہیں۔ ان کی محبت خطوں کے ذریعے زندہ رہتی ہے، جو ان کے لیے زندگی، امید اور روحانی تسلسل کا ذریعہ بنتے ہیں۔ ناول تقسیم کے نتیجے میں ہونے والے انسانی المیے کو نہایت مؤثر انداز میں پیش کرتا ہے جن میں وطن کی جدائی، خوابوں کی بربادی، مذہبی نفرت، قتل و غارت اور اخلاقی زوال شامل ہیں۔ اس کے ساتھ ساتھ وفاداری، صبر، قربانی اور مستقل محبت جیسے اعلیٰ انسانی اقدار کو بھی اجاگر کیا گیا ہے۔ نادر پنجابی الفاظ، محاورات اور ثقافتی حوالوں کے ذریعے ناول لسانی ورثے کو محفوظ کرتا ہے۔ بابا خیر دین جیسے کردار سماجی برائی اور منافقت کی علامت بن کر سامنے آتے ہیں۔ یہ ناول صرف ذاتی محبت کی کہانی نہیں بلکہ امن، ہم آہنگی، تعلیم، کتاب دوستی اور انسان دوستی کا پیغام بھی دیتا ہے۔ کرتار پور راہداری اور بین المذاہب ہم آہنگی کے تاریخی حوالوں کے ذریعے مصنف مصالحت اور امید کی فضا قائم کرتا ہے۔ یوں یہ ناول تقسیم سے متاثر ہونے والے لاکھوں پنجابیوں کی اجتماعی داستان بن جاتا ہے۔

جذبات داہڑھ وگدا محسوس ہوندا۔ خطاں وچ قید محبت کہانی اے دو جذبیان نال پروچے دلاں دی وچھوڑے دی اک وچ سڑدے دو جتیاں دی تے اذل توں اک دو بے دے ناول لگیاں دور وحاں دی غلام حسین تے صغراں دی۔ دو جیوندے جاگدے جی جیہڑے حالات داں دے رپھڑ رولے وچ اک دو بے کولوں ایسے وچھڑے کے ساری حیاتی کجھ میلاں دے فاصلے تے بیٹھے وی اک دو بے نوں ملن نوں تے ویکھن نوں ترسدے رہے تے بے میل ہو یا وی تاں اوہدوں جس عمرے باہلا کر کے بندہ اپنے ہوش سمجھ بچھ گواچکیا ہوندا اے تے جیکر اوہ دونوں 90 توں اُتے دے ہو کے وی ہالے اپنے ہوش سنبھالی پھر دے سن تاں اوہناں دے دلاں وچ وسدی اوہ پوتر یاد تے اک دو بے نوں ویکھن تے ملن دی پیکیری تے چنگیری سک تے آس ای سی جس اوہناں دے اندر محبت تے چاہت دے دیوے بالی رکھے۔ تے اوہناں دی سُر ت بحال رکھی ایہہ ناول بھادیں ناں توں اک رومانوی ناول جا پدا اے پر اصل وچ تاں تاریخی تے دکھانت نال بھری کہانی اے جیہدے وچ صرف وچھوڑے دی اک داسیک ای نہیں سگوں وڈ ویلے پئی لوٹی تے لٹیجے لوکاں دیاں تکلیفاں دا بیان وی ای اے۔ جیویں لکھاری الیکدا اے۔

"ایہہ سن سنٹالی سی، جگ دے نقشے اپر اک نواں دہس بنن جا رہیہا سی پنجاب وچ رو لے پئے سن۔ ہر پاسے بھاڑ پئی سی۔ ونڈ دی لیک پنجاب نوں ونڈن والی سی ایہہ لیک کنیاں جزیباں اتے محبتاں داوی قتل کرن والی سی۔ قتل ہوون والیاں محبتاں وچ اک محبتلام حسین اتے صغراں دی وی سی" (1)

ایہہ ناول ڈاکٹر عصفرف ہوراں دی نو لیکلی کاڈھ تے اوہناں دے ودھیا لکھاری ہوون دی پیکیری دلیل اے کیوں جے اوہناں ایس ناول نوں گنتی دے تن دناں وچ لکھیا اے تے نکلے ہون دیاں دی اوہناں دی کہانی لکھن والے گن دا اظہار وی اے ناول دی پختگی ایس گل دا اقرار اے پی لکھاری اک منجھیا ہویتے دل نال لکھن والا جی اے۔

لکھنا کوئی سوکھا کم نہیں لکھن لئی اپنے آپ نوں بڑا کنجناں تے پنپا پنپا اے تے ہر گل بنا سوار نالے نپ تول کے بیان کرنی ہوندی اے کیہڑی گل کرنی اے تے کیہڑی نہیں کرنی ایہہ ای لکھن والے دا کمال ہوندا اے۔ ڈاکٹر صاحب ہوراں ایہہ ناول اپنے وائس چانسلر ڈاکٹر محمد افضل گورونانک ہونیورسٹی نکانہ صاحب دی ہلہ شیری تے لکھیا اے تے اک ہور بڑی ودھیا تے مان یوگ گل اے پی ڈاکٹر افضل تے ڈاکٹر عصفرف اپنے پڑھیا ہاراں نوں وی نہ صرف پڑھن سگوں لکھن لئی وی پریردے نیں کیوں جے لکھن لئی پہلے استاد نوں سننا پھیر بولنا مگروں پڑھنا تے لکھنا بہت ضروری اے۔ نکانہ صاحب دی دھرتی نال جڑے ایہہ دونوں جی اپنی ماں بولی اپنی رہتل تے وسیب نالے اپنے اصل نال جڑن لئی پریردے نیں۔ اپنی رہتل نال محبت اصل وچ انسان اندر جمالیاتی سہپن نال جڑی ہوندی اے ایس حوالے نال جانکاری دیندیاں ڈاکٹر نصیر احمد لکھدے نیں:

"ثقافت انسان کے جمالیاتی شعور کی بیداری اور اس کی اپنی فطری آرزوئے حسن کو پورا کرنے کی حسین و بوقلموں کی کوششوں اور ان کے حاصل سے عبارت ہے۔" (2)

ایس ای ناول دے مڈھ وچ ڈاکٹر عصفرف نے اپنے نکلے ہون دیاں دی اک گل چوہدری پرویز الہی جیہڑے وزیر اعلیٰ پنجاب وی رہ چکے نیں دی سانجھی کیتی پی اوہناں نوں پنجابی زبان وچ لکھن لئی پریرن والے ای پرویز الہی نیں ایہہ گل نتردی اے پی پنجابی ماں بولی نال موہ محبت تاں سب نوں اے پر ایس نوں سرکاری طور تے لاگو کروان وچ پتہ نہیں کیہڑی مجبوری آڑے آجاندی اے یاں فیر ساڈے لاگو کروان والیاں تے کرن والیاں دیاں نیں تے زور وچ کدھرے گھاٹ ہوندی اے اسیں ایس بولی نوں اوہ عزت تے ستکار دے یاد یواہی نہیں پارہے جیہڑا ایہد حق اے۔ ماں بولی نال محبت فطری اے پر پتہ نہیں پنجابی زبان نوں ایہد حق کیوں نہیں مل رہیا ایہہ ساڈے پور کھاں دی زبان اے ایہدے لئی تاں سنانوں ہر حال وچ آواز چکنی چاہی دی اے جیویں لیاقت گڈ گور جی آکھدے نیں:

ہر	بولی	توں	ودھ	میں	بولوں
ماں	بولی	اے	تد	میں	بولوں
ماں	دی	جھولی	یاد	آوندی	اے
ٹھنڈ	پیندی	اے	جد	میں	بولوں

دوجیاں   پا   نیں   سیر   پنجابی
کیوں   نہ   بولاں   فیر   پنجابی (3)

47 دی ونڈا کی ونڈ نہیں سی ایہدے وچ صرف علاقے ای نہیں ونڈے گئے سن سگوں انسان اوہناں دیاں روجاں تے اوہناں دے سفنے وی ادھوادھ ہو گئے سن۔ ایہہ ونڈ لوٹی اچالے تے اچاڑے دیاں پیڑاں نال انج لبالب سی پئی جرن والیاں تاں کیہ پڑھن والیاں دیاں دلاں نوں وی رگ بھریندے نیں۔ خطاں وچ قید محبت جیویں نال توں لگد اے پئی محبت دی کہانی اے یاں عشق دی داستان پر اصل وچ تاں ایہہ وفاتے عہد دی پاسداری دی کہانی اے روجاں دے اک مک ہوون تے سچی تڑپ تے پکی لگن دی داستان اے۔

"میں کدیں اپنا وعدہ نہیں بھلاں گا۔۔ میں تینوں ہمیشہ ئی اپنا بنان ضرور آواں گا۔ دکھ نال غلام حسین

دی آواز بھری سی۔" (4)

محبت ہمیشہ قربانی دی منگ کردی اے پر ایس ناول دے کرداراں صغراں تے غلام حسین تاں وفا والی ویہہ مکادتی ایس ونڈ نے اوہناں دیاں جذبیاں، محبتاں تے ساکاں دا گل گھٹ دتا سی اوہناں ساری حیاتی اک دو بے توں دور سک سک کے جین دی قربانی دتی سی۔ ناول نگار تے ایس ناول وچ پنجابی دے اوہناں لفظاں دا اور تا کیتا اے جیہڑے ہن متر وک ہووندے جاندے نیں پر سید غضنر ہووراں صغراں تے غلام حسین دی محبت وانگ ایہناں نوں وی لکھ کے یاد گار بنا دتا اے اوہناں دی محبت لئی جیویں خط آب حیات سن انج ای پنجابی زبان دے وڈے ملے شہد لکھ کے اوہناں اک ودھیاسیوک ہوون دے نال نال اپنے وسیب تے اپنے اصل نال جڑت دی مثال قائم کیتی اے۔ جیویں:

" آگس (ہمت) منے (دکھ) ہبا کائی (سب) پوند (موہرے) سو گھند (خشبو) بھوا (دروازہ تھوڑا جیہا بند کرنا) کالھ (چھیتی) پیڑا (پکا) انج ای اوہناں پنجابی اکھاناں دا اور تاوی چنگا کیتا اے جیہڑا اوہناں دی علمی تے ادبی مطالعے دی دس پاوند اے۔ جیویں بت بنا، چونگا مارنا، دڑوٹنا، مونہہ لتھنا، مونہہ لمکنا، دل نوں رگ بھرینا، سوئی دے نکلے وچوں لٹھنا، کھاناں وانگ ہولا، رات اکھاں وچ کٹنی، جیوندے جی مر جانا وغیرہ۔" (5)

ایس ناول وچ صغراں تے غلام حسین دے خط اوہناں دوہاں لئی آب حیات سن جیہناں نوں پین مگروں اوہ دونوں امر ہو چکے سن۔ جگ دے نقشے تے دونوں دیس بنن جا رہے سن ملک وچ رولے سن ہر پاسے بھا جڑتے خوف سی ونڈ دی لیک صرف پنجاب نوں نہیں ونڈن لگی سی سگوں جذبیاں تے محبتاں دانہ حق قتل وی کرن والی سی ایہناں قتل ہوئیاں محبتاں وچوں اک محبت غلام حسین تے صغراں دی وی سی پر اوہناں اپنی محبت نوں اوہناں چھٹیاں راہیں جیوندے رکھیا امید تے آس دادیو ابالی رکھیا اک دو بے نوں ملن تے دیکھن دی آس نے اوہناں نوں جیوائی رکھیا۔

ڈاکٹر غضنفر ہوراں ناول وچ خیر دین دا خاص طور تے ذکر کیتا اے۔ خیر دین دا کردار غلام حسین تے صغراں دی محبت لئی اُنج داسی جیویں ہیرتے رانجھے لئی کیدو دا کردار سی۔ ڈاکٹر صاحب ہوراں ایس کردار نوں شامل کر کے اپنی ڈوہنگی سماج جھات دی دس پائی اے پئی حیاتی وچ خیر دے نال نال شردا پکھ وی لازمی جڑیا اے تے ایہہ دس پائی اے پئی سماج وچ محبت ونڈن والیاں دے نال نال ایہناں وچ رولے پاؤن والے کیدو وی ضرور ہوندے نیں۔ محبت تاں اوہ پوتر جذبہ اے جیہڑا من دے باغ وچ کھڑ جاوے تاں ہر پاسے خشبو ای خشبو کھلری لگدی اے پر ایس باغ نوں اُجاڑن لئی خیر دین ورگے جیہڑے پھوکے ناں دے خیر دین ہوندے نیں اپنا پورا وس مار دے نیں۔ جیویں ڈاکٹر صاحب دسدے نیں:

"کھوہ دی پرلی نکلے کوئی اوہناں دیاں گلاں سن رہیا سی۔ ایہہ بابا خیر دین سی جیہیں پنڈ وچ ہٹی پائی ہوئی سی اتے پنڈ وچ اوہ خیر اہٹی والے دے ناں نال مشہور سی۔ بابے خیر دین داناں تاں بڑا سوہناسی پر اوس کولوں کدے کسے نے خیر نہ کھٹی۔ پنڈ وچ ہون والیاں لڑائیاں اتے رولیاں پکھے بابے خیر دیندا ای فیض سی۔ (6)

حیاتی وچ ملنا وچھڑنا تاں لگا رہندا اے پر اپنا پنڈ اپنا وسیب اپنی مٹی تے اپنے لوک چھڈنے اپنی محبت چھڈنی بڑے وڈے جیرے دا کم اے۔

ایس ونڈنے کتیاں دیاں حیاتی دے سفنے برباد کر چھڈے جدائی ماڑی شے اے۔ وڈا، دکھ اے وچھوڑا بندے نوں جیوندے جی مار دیندا اے پر صغراں تے غلام حسین نے اپنے اندر ملن دا دیو ابالی رکھیا۔ اپنے گھر وطن تے اپنی مٹی نوں چھڈ جانا بڑی ہمت دی گل اے ونڈ ویلے لوکاں نوں ایہہ آس سی پئی اوہ اپنے نولیکے ملک تے اپنے دھرم دے منن والیاں دی حکومت وچ وسن گے پر ہو کجھ ہور ای گیا، نفرت تے دپھیڑے دی آگ دے اُنج لمبو بلے وڈھ ٹک تے لٹ مار ایڈی دردناک ہوئی کہ ونڈ ونڈ نہ رہی لوٹی تے گھلو گھاڑا بن گئی اوہ لوکی جیہڑے رل کے امن تے محبت نال وسدے سن اک دو جے دیاں تہواراں وچ کھل کے حصہ لیندے سن راتورات دھرم دے ناں تے اک دو جے دے لہو دے ترہائے بن گئے۔ ایس حوالے نال لکھاری چو کھا چنتک اے تے تھان تھان ایس دکھ دا اظہار کر دا اے جیویں:

"تاپ نرا میرے پیو نوں نہیں چڑھیا ایہہ تاپ ہر اوس پنجابی نوں اے جیہڑا اپنی دھرتی نال پیار کردا اے اک دو جے دے دکھ درداں دے ساتھی کیویں اک دو جے دے ویری بن سکدے نیں۔ ہمیش اک مک ہو کے رہن والے اک دو جے دے سنگھ وڈھ سکدے نیں صدیاں بدھی رہتل کیویں جھٹ وچ لیر و لیر ہو سکدی اے کیویں منشاں سکناں وچ پنجابی دھرماں دے ناں تے ونڈی پا کے اک دو جے دے ملتھے مار سکدے نیں" (7)

لٹ مار کرن والیاں دا کوئی دھرم نہیں ہوندا اوہ صرف تے صرف لٹیرے ہوندے نیں اوہ دھرم دی آڑ وچ مذہباں دے اوہلے اپنے مقصد مدے پورے کر دے ہن ایہہ ای وجہ سی کہ بابے خیر دین دی ہٹی لٹن مگروں اوس نوں اوہدی ہٹی وچ سکھاں نے

ساڑ دتاسی۔ ایہہ اکٹھے رہندیاں پنجابیاں نوں راتورات کیہہ ہو گیا سی اوہ ایڈے ورودھی تے ویری کیوں ہو گئے سن اوہناں اندر ایہہ نفرت دی گل کئے پھوکی سی۔ کئے ای لوکی خوارے نہ اُچلے اُچلا کپڑا سوکھا ہوندا اے پر ایہناں فساداں نے اوہناں سکھی و سدیاں پنجابیاں نوں اُچالے تے مجبور کر دتاسی انج دا ای اُچالا پنڈ بھائی کے وچوں ہو یا ایس پنڈ توں پنجاہ کو بندے پاکستان جارہے سن غلام حسین دا ڈبروی ایہناں وچ شامل سی ہر پاسے خوف سی خبراں چنگلیاں نہیں سی آرہیاں۔ اوہناں حالات نوں ڈاکٹر غضنفر حسین ہوراں بڑے سوہنے ڈھنگ نال الیکیا اے پڑھیاں لگدا اے جیویں اوہ منظر اسیں اپنی اکھیں ویکھ رہے ہوئے جیویں لکھدے نیں:

”پنجاب سڑج رہیا سی نفرت دی اک وچ بدلے دے لبو امبر نوں چھو رہے سن رات نوں جتھے نکلے جیہناں دے ہتھاں وچ بر جھے ہوندا اے اوہ قلام کر دے تے کڑیاں نوں چک کے لے جاندا اے پنجاب دا بر حال سی پنجابیاں نوں خورے کیہ ہو گیا سی لہوروں وڈھے نکلے سکھاں دیاں لاشاں نال بھریاں گڈیاں امبر سر آرہیاں سن ایسراں ای امبر سروں لاشاں ای لاشاں بدلے وچ لہور گھلیاں جارہیاں سن ایہہ پنجابی آپو وچ اک دو بے نوں مار رہے سن“ (8)

بزرگاں تے بابیاں دے مزاراں تے جانا متاں مننیاں تے دیوے بالنے پنجاب دی پرانی روایت اے۔ ڈاکٹر غضنفر ہوراں وی ایس گل نوں چنگے ڈھنگ نال اپنے ناول دا حصہ بنایا اے پر جس طرح اوہناں دسیا کہ صغراں تے غلام حسین اگے پیچھے پنڈوں بابے بوٹے شاہ دے مزاروں جاندا اے نیں پنڈاں تھاواں وچ کوئی وی منڈا کڑی انج کلم کلے نہیں نکلدے تے نہ ای کیتے جاسکدے نیں فیرا انج دے حالات وچ جدوں ہر پاسے موت کھنڈی ہووے۔ پر ایہہ گل حقیقی اے پئی پنجابی عقیدت تے یقین نال مزاراں تے جاندا اے نیں تے اوہناں دیاں مرادوں وی پوریاں ہوندىاں نیں۔ جیویں آخر کار بھواویں نبیاں سالوں توں اُپر دے ہو کے ای صغراں تے غلام حسین دی ملاقات ہوئی پر اوہ آپس وچ اک وار ملے ضرور۔

ڈاکٹر صاحب ہوراں ناول نوں نرار و مانوی ناول نہیں رہن دتا سگوں و نڈ دے رولے دس کے تے تاریخی حوالے پا کے ایس ناول نوں سوانجی تے تاریخی تے ناول وی بنادتا اے تے ناول پڑھیاں اوہناں دے بھرویں مطالعے دی دس پیندی اے جیویں اوہناں رائے بلار بھٹی بارے جانکاری ساجھی کیتی اے لکھدے نیں:

”پنجابی رائے بلار بھٹی باباناک اتے بھائی مردانہ دے عمل نوں دیکھدے کیسراں نانک پیارا اندر رائے بلار بھٹی نے اٹھاراں سوکلا بھوئیں گورو نانک صاحب دے ناں ارپن کر دتی سی۔ گورو ار جن نے بابا فرید دے شلوک گورو گرنتھ صاحب وچ درج کیتے۔ گورو ار جن دیو ہوراں میاں میر سائیں کولوں ہر مندر صاحب دی نیہہ رکھوائی گورو گو بند سنگھ ہوراں اک مسلمان سید پیر محمد ہوراں توں عربی فارسی پڑھی نبی خان تے غنی خان کولوں ایہہ مسلمان کچھ سکھ لیندے۔ مسیتاں نوں اگ لاکے ساڈن والے ایہہ دیکھ لیندے کس طرح کرتار پور وچ باباناک جی نے پیلوں مسیت اساری سی۔“ (9)

ڈاکٹر عصفہ ہوریاں ونڈ ویلے چلن والیاں برچھیاں تلواراں تے بٹکاراں بارے دس کے ایہہ محسوس کروایا اے کہ کیوں انسان ای جنوراں توں ودھ خونئی تے ظالم بن جاندا ہے نیں۔ ونڈ تاں ہوروی کئی تھاواں تے ہوئی اے بنگال وی تاں ونڈیا گیا پر جیہڑی اک پنجاب وچ لگی نفرت تے جیہڑا ظلم دا ہڑھ پنجاب دی دھرتی تے آیا انج کدھرے نہیں ہو یا پنجاب ازلاں توں ای گھلو گھاڑیاں تے حملہ آوریاں دی آماجگاہ بنیا رہیا۔ ہمیش ای دھاڑوی ایہتھے لٹ مار کر دے رہے وارث شاہ بلھے شاہ سبھناں ای ایس دیس تے واپرن والیاں ڈکھاں بارے دس پائی اے۔ بلھے شاہ ہوریاں آکھیا سی درکھلا حشر عذاب دابر احوال ہو یا پنجاب دا۔ ایس ونڈ نے کنیاں دی حیاتی دے سنے اجاڑ چھڈے۔ جدائی ماڑی شے اے وڈا دکھ اے وچھوڑا بندے نوں جیوندے جی مار دیندا اے۔ پر صغراں تے غلام حسین نے اپنے اندر ملن دی آس دا دیو ابالی رکھیا۔ اپنے وطن اپنی مٹی تے اپنے گھر چھڈ کے جانا بڑی ہمت دی گل اے ونڈ ویلے لوکاں نوں ایہہ آس سی پئی اوہ اپنے نیکے ملک تے اپنے دھرم دے منن والیاں دی حکومت وچو سن گے۔ پر ہو کجھ ہورای گیا انج نفرت دی اک دے لبو بلے وڈھ ٹک ہوئی پئی ونڈ ونڈ نہ رہی لوئیے گھلو گھاڑا بن گئی اوہ لوکی جیہڑے رل کے امن تے محبت نال وسدے سن اک دو جے دیاں تہوراں وچ کھل کے حصہ لیندے سن راتورات دھرم دے ناں تے اک دو جے دے لہو دے ترہائے بن گئے۔

ناول پڑھدیاں لگدا اے ڈاکٹر صاحب نے کہانی کار تے استاد ای نہیں سگوں انسان دی فطرت دے جانوں تے ماہر انسان وی نیں جیویں اوہناں بندے دی ونڈن والی ریجھ نوں انج معنی پروچیاں شہداں وچ بیان کیتا اے:

”انسان دے وس وچ ہوندا تے اوہ خورے امبر او پر وی ونڈ دی اک لیک مار دیندا پر شکر چھوٹے لوکاں

دی امبر پہنچ نہیں بن سکی۔“ (10)

ایہہ بڑی معنی خیز گل اے پئی چھوٹے لوک آسمان تیکر نہیں اپڑ سکدے مطلب رب وی بندیاں نوں وکراچ ای رکھدا اے۔ جیکر رب بندے نوں پورا اختیار دے دیوے تاں ایہہ جنوراں توں وی ودھ بن جاوے انسان بنا کوئی سوکھا نہیں ایہہ تاں فرشتے بن توں وی اوکھا کم اے۔

کہانی لکھن والا نری کہانی نہیں لکھدا سگوں اوس کہانی راہیں اوہ کدھرے نہ کدھرے اپنا آپ وی لکھدا اے تے جیکر پڑھن والا لکھن والے دی رگ توں جانوں ہو جاوے تاں اوس لکھت نوں پڑھن دا سواد ہور وی ودھ جاندا اے۔ ڈاکٹر صاحب ہوریاں جس طرح لفظ جملے ورتتے نیں۔ جس طرح ماحول وکھایا اے کردار ایکیے نیں دل اوہناں وچ کدھرے کھب جیہا جاندا اے ایہناں کرداراں وچ اپنائیت دے رنگ نے ناول نوں چوکھا پر اثر بنایا اے۔ ناول وچ ونڈ دی پیڑ نوں ای نہیں سگوں پنجاب دی ثقافت نوں وی ودھیا ڈھنگ نال بیانیا گیا اے۔ ایس ناول دی کہانی پنڈ بھائی کے توں ٹری تے غلام حسین دے ٹبر دے ونڈ وجوں اچالے نال اچا پنڈ لائل پور پاکستان آگئی۔ غلام حسین تے صغراں اک دو جے نوں خط لکھدے رہے تے اپنی محبت نوں زرویاں رکھی رہے۔ ویلا لنگھدا رہیا غلام حسین اپنے ای پنڈا سکول ماسٹر لگ گیا اوہ ہمیش اپنے سکول دے بالاں نوں من لاکے پڑھن، نفرت توں مونہہ موڑن پیار سلوک حوصلے تے برداشت دادرس دیندا رہیا کیوں جے اوہنے نفرت تے ونڈ و تکرے وچ سب کجھ لٹیندا اوکھیا

سی۔ ایہہ کیوں ہو یا پتہ نہیں کیوں کہ دنیا دا ہر مذہب تاں پیارتے امن دا درس دیندا اے۔ ساہجھے دکھ سکھ دی گل کردیاں امجد علی
بھٹی لکھدے نیں:

"دنیا دا ہر مذہب مختلف ثقافت، تہذیب تے تمدن رکھن دے باوجود انسانی ترقی آپسی بھائی چارے،
دوجیاں لئی عزت آدرتے ساہجھے دکھ سکھ بارے گل کردا اے (11)

ڈاکٹر عضنفر ہوراں ایس ناول وچ غلام حسین دے کردار راہیں صبر، حوصلے، وفا، محبت، امن پسندی تے مستقل مزاجی
ورگے نملے جذبیاں نوں پروان چڑھان دا درس دتا اے۔ ایس ناول وچ اوہناں جتھے 47 دی ونڈ دی دکھانت نوں بیان کیتا اے او تھے
ای 65 دی جنگ داوی ذکر کیتا اے تے تھیں تھیں نفرت توں نفرت تے بھائی چارے لئی چارہ لاون دا جتن کیتا اے۔ جیویں لکھدے
نیں:

"جنگ مک گئی کجھناں نے کیا اسیں جتے کجھناں نے کیا اسیں اوہدی جائے جتنا ہمیش امن اے جنگ
وچ سب ہار دے نیں پوریاں منسلاں ہار جانیاں نیں محبت بھائی چارے دی اخیر لی جت ہوندی
اے۔" (12)

جنگاں تے لڑائیاں نال مسلے کدیں حل نہیں ہوندے بس انسان دا انسان دے ہتھوں لہو و گدا اے۔

صغراں تے غلام حسین دے ماپے اللہ نوں پیارے ہو گئے غلام حسین نے کئی وار بارڈر پار جاوون تے اپنا وعدہ وفا کرن دی
کوشش کیتی پر اوہ کامیاب نہ ہو سکیا خورائے رب ولوں منظوری ای ہالے نہیں ہوئی سی۔ دل ویران سی اوہ اپل پل اپنے وطن اپنیاں
لوکاں تے اپنی صغراں لی ہسڑیاں ہو یا سی دل دی ایس کیفیت نوں ای لیاقت گد گور ایس طرح شعر دے روپ وچ ڈھال دے نیں۔

شا لا دل ویران نہ ہووے
ایڈا وی نقصان نہ ہووے (13)

غلام حسین نوں دوہرا دکھ سی اک صغراں دے وچھوڑے داتے دو جا پیار محبت نال وسدے جیناں دا اک دو بے دیاں
دھوناں وڈھن دا غلام حسین دے کردار راہیں لکھاری چنتک اے کہ اوہ پنجابی جیڑے رل مل رہندے سن اک دو بے دکھ
سکھ دے راکھے سن جھٹ اچ اک دو بے دے ویری تے ویرودھی کیویں ہو گئے ایہہ سب سازش سی پہلے پنجابیاں نوں آپس وچ
لڑوایا گیا فیر اوہناں نوں دکھ وکھ کر کے مارن دا امتا پکایا گیا divide and rule وچا وچا چارے گئے۔

ڈاکٹر عضنفر ہوراں ایس ناول راہیں اک ہور ودھیا سکھیا دیون دا چارہ لایا اے۔ اوہناں نوں پیڑھی دی کتاب نال جڑت دی
اہمیت نوں بیان کرن لئی غلام حسین دے لا بیری بناون تے اپنی ساری جمع پونجی ایس لا بیری لئی وقف کرن والی مثال دتی
اے۔ لا بیری بناون وچ دو گلاں نیں اک تاں صغراں دے ناں تے لا بیری بنا کے صغراں نال وفاتے دو جا ادب تے کتاب دوستی
نال ایس دی اہمیت بیان کردیاں ڈاکٹر عضنفر حسین غلام حسین دے مونہوں اکھواندے نیں:

"زمانہ بدل چکیا سی کتاباں نال جڑت نویں پیڑھی لئی اوبدی جاچے بڑی لوڑیدی سی اوہ چاہند اسی جو دکھ سنتاں اوہنے بہنیں اکھیں دیکھیا سی وڈھ تک دا جے پنجابی کسے صوفی دے لاگے لگے ہوندے قلم کتاب نال اوہناں دا انگ ساک پیڑا ہوندا تے کدیں وی ایسرا دیاں گھٹاواں نہیں سن واپر نیاں" (14)

ڈاکٹر صاحب ہوراں ناول وچ ترقی دیاں وکھو وکھ تبدیلیاں دا ذکر بڑے ڈھکویں ڈھنگ نال کیتا اے۔ جیویں 47 توں بعد غلام حسین تے صغراں دی گل خطاں توں شروع ہوئی مگروں فون تائیں اپڑی فون توں اگے موبائل تے فیر اینڈ رائٹڈ فون وٹس ایپ ویڈیو کال تائیں داسارا وٹاندر غلام حسین اپنیاں اکھیں ویکھیا۔ ایہناں سارے مرحلیاں نوں بیان کر کے ناول نگار نے اپنے ودھیا کہانی کار یا ناول نگار ہوون دا ثبوت دتا اے جیہڑا کہانی بیان کرن دے نال نال اپنے آل دوالے ہوون والے وٹاندریاں نوں وی اکھوں اوڈھر نہیں ہوون دیندا۔ غلام حسین کئی وار چڑھدے پنجاب جاون دا چارالایا پر ہر وار کوئی نہ کوئی مسئلہ ہو جاندا اخیر 28 نومبر 2018 وچ کرتار پور رراہداری دی نیہہ رکھی گئی ہن صغراں تے غلام حسین نوں اک وار فیر ملن دی آس لگ گئی۔ انج اوہ وچھوڑا جیہڑا 1947 اوہناں دے وچالے پیاسی 2018 توں بعد ملاپ وچ بدلیا اوہ دونوں کرتار پور رراہداری راہیں اکٹھے ہوئے تے ہن اوہ 90 سالوں توں اوپر دے ہو چکے سن۔ اوہناں دے عشق دی پکیائی نے اخیر اوہناں نوں اوہناں دی منزل دوائی سی۔

جیکر ویکھئے تاں خطاں وچ قید محبت اوہناں لکھاں پنجابیاں دی کہانی اے جنہاں نوں ونڈ دی لیک نے اک دو جے توں وکھ کیتا۔ محبت دی ایہہ داستان 47 دی ونڈ توں پہلاں لدھیانے دے پنڈ بھائی کے توں شروع ہوئی تے لائل پور دے پنڈاچے تک ٹری۔

حوالہ جات

1. غظنفر حسین، ڈاکٹر، خطاں وچ قید محبت (لاہور: مقصود پبلشرز، 2025ء)، 14۔
2. نصیر احمد ناصر، ڈاکٹر، اسلامی ثقافت (لاہور: فیروز سنز، س ن)، 41۔
3. لیاقت گل گور، اوکڑاں، (گوجرانوالہ: مہر گرافکس پبلشرز، 2025ء)، 140۔
4. غظنفر حسین، خطاں وچ قید محبت، 26۔
5. اوہی، 28۔
6. اوہی، 29۔
7. اوہی، 17۔
8. اوہی، 47۔

9. اوہی، 48۔
10. اوہی، 54۔
11. امجد علی بھٹی، ڈاکٹر، انسان دوستی تے پنجابی شاعری (لاہور: اے ایچ پبلشرز، 2008ء)، 10۔
12. غضنفر حسین، خطاں وچ قید محبت، 65۔
13. لیاقت گڈگور، اونسیاں (گجرات: روزن پرنٹرز پبلشرز، 2015ء)، 50۔
14. غضنفر حسین، خطاں وچ قید محبت، 71۔

References in Roman Script

1. Ghaznfar Hussain, Dr., Khattan Wich Qaid Mahabbat (Lahore: Maqsood Publishers, 2025), 14.
2. Naseer Ahmed Nasir, Dr., Islami Saqafat (Lahore: Feroz Sons, s.n.), 41.
3. Liaqat Gaddgor, Okran (Gujranwala: Mehr Graphics Publishers, 2025), 140.
4. Ghaznfar Hussain, Khattan Wich Qaid Mahabbat, 26.
5. Ibid, 28.
6. Ibid, 29.
7. Ibid, 17.
8. Ibid, 47.
9. Ibid, 48.
10. Ibid, 54.
11. Amjad Ali Bhatti, Dr., Insan Doosti te Punjabi Shae'ri (Lahore: A.H. Publishers, 2008), 10.
12. Ghaznfar Hussain, Khattan Wich Qaid Muhabbat, 65.
13. Liaqat Gaddgor, Onsiyan (Gujrat: Rozan Printers Publishers, 2015), 50.
14. Ghaznfar Hussain, Khataan Wich Qaid Muhabbat, 71.